

Wincenty Myszor

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ŚREDNIOWIECZNA RELIGIJNOŚĆ LUDOWA. DUALIZM W ŚWIETLE *INTERROGATIO IOHANNIS*

Historia chrześcijaństwa w okresie średniowiecza wskazuje na dualizm przede wszystkim w odniesieniu do herezji katarów. W historii religię katarów często kojarzy się z manicheizmem, który choć nie był herezją chrześcijańską (był osobną religią), ze względu na walkę antycznego Kościoła zaliczono do herezji. Interesuje nas jednak rodzaj religijności średniowiecza, odwołującej się do dualizmu, niezależnie czy chodzi o heretyków, czy heterodoksję¹. Dualizm średniowieczny, jak nas informują źródła, ujawniał się nie tylko w źródłach katarów. Był swoistym rysem religijności średniowiecznej, także poza kataryzmem. Kryterium dualizmu religijnego i teologicznego, dualistycznej duchowości, obejmuje oczywiście katarów, ale także inne formy średniowiecznej religijności.

Dualizm mógł się pojawiać w radykalnym ujęciu dwu przeciwstawnych tendencji: podkreślanii Bożej transcendencji i negatywnej oceny świata materialnego jako przeszkody w dążeniu do Boga². Radykalne odrzucenie małżeństwa jako związku z doczesnością, z pożądaniami ciała, posiadaniem ziemskich bogactw³. Szerzej zaś, motywy „ucieczki od świata” mógł łączyć się z odrzuceniem złego świata, bardziej lub mniej radykalnej przeszkody w życiu religijnym⁴. Radykalny dualizm religijny i teologiczny przeciwstawiał Bogu szatana jako władcę tego świata, niemal równego przeciwnika, albo na poziomie antropologicznym przeciwstawiał duszę zbawioną tej, która odpadła od Boga, duszę zbawionych i godne potępienia ciało. Te i inne podobne tendencje w religijności średniowiecznej ujawniły się nie tylko w heretyckim kataryzmie, w XII i XIII wieku, ale także w innych formach religijności średniowiecznej⁵. We wczesnym śred-

¹ Polemiści średniowieczni, walcząc z katarami, w dalszym ciągu nazywali ich manichejczykami. Przytaczano także cały arsenał argumentów polemicznych z okresu polemiki z manichejczykami.

² Por. E. Stein, *Beschauung (Contemplatio)* [w:] *Praktisches Lexikon der Spiritualität* (wyd. Christian Schütz), Freiburg 1992, sp. 133.

³ Około X wieku Kościół w szczególny sposób bronił sakramentalności małżeństwa, a więc jego świętości i religijnej wartości, przeciw dualistycznym tendencjom w ascetyzmie, por. J. Weinz, *Ehe und Familie* [w:] *Praktisches Lexikon der Spiritualität*, sp. 256.

⁴ F. Schumacher, *Flucht* [w:] *Praktisches Lexikon der Spiritualität*, sp. 387.

⁵ Por. H. Frohnhofen, *Gnosis* [w:] *Praktisches Lexikon der Spiritualität*, sp. 539: „Auch in verschiedenen geistigen Strömungen am Rande des kirchlich anerkannten Christentums nimmt gnostisches

niowieczu dualizm religijny mógł się „karmić” popularnym dualizmem filozoficznym chrześcijańskiego platonizmu (dusza uwięziona w ciele), życie społeczne, oparte na społecznej roli mężczyzny, dualizm mógł uzasadniać wrogością do kobiety jako „złego stworzenia”. Ascetyczny enkratyzm mógł mieć uzasadnienie w antropologii odwołującej się do dualizmu.

Identyfikację religijności o podłożu dualistycznym można przeprowadzić jedynie za pomocą porównania danych źródłowych. Najbardziej nadają się do tego te pisma, które powstały w danej społeczności religijnej albo były używane i podobnie interpretowane przez różne dualistyczne formy religijne. Można porównać interpretację tekstów biblijnych Starego i Nowego Testamentu, porównać podobne wypowiedzi teologiczne, praktyki religijne. Takie studium przeprowadzili uczeni, badając średniowieczny kataryzm⁶. Wszystkie badania historyków, filologów i teologów wskazują, że jako chrześcijańskie formy religijności średniowiecznej mogą być brane pod uwagę paulicjanie (paulikianie), bogomili i katarzy. Nie można tych kierunków uznać za manichejskie, jeśli chodzi o historyczne związki. Przesłanką religijną i teologiczną mógłby być dualizm, gdyby uznać, że manichejczycy (w starożytności uznawani za herezję chrześcijańską) byli także chrześcijanami. Bardzo ważne dla identyfikacji chrześcijańskiej religijności jest to, za kogo uważali siebie sami zwolennicy i jakie podawali argumenty tego przekonania.

Do ukazania ludowej religijności bogomilów i katarów nadaje się jedyny oryginalny utwór napisany w kręgu bogomilów, a w każdym razie utwór, z którego bogomili korzystali, a który znalazł się także w ręku katarów i został opatrzony ich własnym komentarzem. Jest to apokryf zachowany w wersji łacińskiej, zatytułowany przez wydawcę jako *Interrogatio Iohannis*⁷. W języku polskim powstały trzy tłumaczenia tego utworu⁸. Ludowy

Gedankengut bis heute immer wieder Gestalt an. So lehren etwa die Katharer im 12. und 13. Jahrhundert einen unversöhnlichen Gegensatz (Dualismus) zwischen der Seele des Reinen und der von Gott abgefallenen Welt. Ende des 19. und im Laufe des 20. Jahrhunderts orientiert sich vor allem die Anthroposophie Rudolf Steiners und der rein geistig orientierten gnostischen Sicht des Christentums. Im jüngster Zeit wird gnostisches Gedankengut im sog. New Age geortet”.

⁶ G. Rottenwöhler, *Der Katharismus*, Bd. 1/1 i 2: *Quellen zum Katharismus*, Bad Honnef 1982; Bd. II/1 i 2: *Der Kult, die religiöse Praxis, die Kritik an Kult und Sakramenten der Katholischen Kirche*, Bad Honnef 1982; Bd. III: *Die Herkunft der Katharer nach Theologie und Geschichte*, Bad Honnef 1990; Bd. IV/1, 2, 3: *Glaube und Theologie der Katharer*, Bad Honnef 1993. Zagadnieniami szczegółowymi zajęli się także: D. Angelow, *Bogomilstwo w Bułgarii*, Moskwa 1954 (rosyjskie tłumaczenie pracy bułgarskiego uczonego); G. Schmitz-Valckenberg, *Grundlehren katharischer Sekten des 13. Jahrhunderts*, München 1971; wprost podstawowe źródła dla działania inkwizycji zebrał: K. Victo Selge, *Texte zur Inquisition*, Gütersloh 1967; źródła paulicjan i bogomilów przetłumaczył i opracował: H.G. Beck, *Vom Umgang mit Ketzer. Der Glaube der kleinen Leute und die Macht der Theologen*, München 1993; podstawowym opracowaniem katarów jest nadal: A. Borst, *Die Katharer*, Freiburg 1991; w języku polskim ukazało się tłumaczenie pracy: S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, Gdańsk 1996; J. Duvernoy, *Religia katarów*, Kraków 2000; M. Lambert, *Średniowieczne herezje*, Gdańsk–Warszawa 2002; F. Niel, *Albigensi i katarzy*, Gdańsk–Warszawa 2002; M. Barber, *Katarzy*, Warszawa 2004; oraz polskie opracowania: S. Bylina, *Ruchy heretyckie w średniowieczu*, *Studia*, Wrocław 1991; J. Borkowska, *Kataryzm. Spór o dualizm średniowieczny*, Kraków 2006; M. Dobkowski, *Kataryzm. Historia i system religijny*, Kraków 2007.

⁷ E. Bozoky, *Le livre secret des cathares. Interrogatio Iohannis. Apocryphe d'origine bogomile*, édition critique par...; préface d'É. Turdeanu, Paris 1980. Łacińskie cytaty tego utworu podaje w wersji krytycznego wydania, to znaczy według średniowiecznej ortografii łacińskiej.

⁸ M. Starowieyski, *Zapytania Jana* [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu. Listy i apokalipsy chrześcijańskie*, red. M. Starowieyski, Kraków 2001, s. 311–325; T. Dąbek-Wirgowa, *Tajna księga* [w:] *Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej*, Warszawa 1983, s. 15–21; A. Sarwa, *Tajemna księga albigensów* [w:] A. Sarwa, *Albigensi*, Sandomierz 2006; W analizie posługuję się wersją łacińską.

charakter tego źródła zaznacza się w formie literackiej. Jest to apokryf w postaci rozmowy Jana Apostoła z Chrystusem, w formie pytań apostoła i odpowiedzi Zbawcy⁹. Apokryf powstał w środowisku greckim Konstantynopola, na przełomie XI i XII wieku¹⁰, stąd przyjmuje się, że oryginał mógł być grecki¹¹. Jakie poglądy i praktyki religijne cechowały bogomilów w Konstantynopolu, opisuje najobszerniejsza wzmianka o nich, Euthymiosa Zigabenos, w *Panoplia dogmatica*¹². Jak wyglądał bogomilizm bułgarski, dowiadujemy się właśnie z *Interrogatio*. Był to utwór znany wśród bogomilów w Bułgarii, skąd około 1190 roku został przekazany katarom w Concorezzo (w północnej Italii, koło Mediolanu), przez Nazariusza (zm. 1233/1235), biskupa tego miasta. Jeśli komentarz katarski do tego utworu powstał w tej miejscowości, to przekazywał wersję, którą badacze wyróżniają jako umiarkowany kataryzm z Concorezzo¹³. Jako apokryf nawiązuje do tradycji nowotestamentalnych, a więc chrześcijańskich, jednocześnie ujawnia naukę bogomilów¹⁴ i katarów¹⁵.

Interrogatio mówi o sprawach religijnych w całości: o Bogu, szatanie, postaciach Starego Testamentu, o Janie Chrzycielu, Chrystusie, aniołach, Marii, Janie Ewangelistcie, o postaciach Nowego Testamentu, o ludzie bożym i ludzie szatana, o duszy, o ciele, o stworzeniu, o zbawieniu i o eschatologii. W scholiach, czyli komentarzach, znajdziemy wypowiedzi uzupełniające o szatanie, postaciach Starego Testamentu, o aniołach, o świecie, o eschatologii i eklezjologii. Elementy mityczne wiążą się przede wszystkim z wypowiedziami o szatanie, o aniołach, o stworzeniu świata i człowieka i o upadku pierwszego człowieka. W apokryfie znajdziemy także krytykę sakramentów Kościoła katolickiego¹⁶.

Właśnie w tym źródle pragniemy szukać dualistycznych form religijności. Nie wszystkie wątki mitologiczne w *Interrogatio* ujawniają związek z dualizmem. Wybieramy więc tylko te, które ewentualnie mogą wyraźniej wskazywać na dualizm bogomilów i katarów.

W nauce o Bogu, którego *Interrogatio* przedstawia jako „Ojca” (*pater invisibilis; Deus, pater invisibilis*)¹⁷, nie znajdziemy nauki o dwu zasadach przeciwstawnych, które nie dają się sprowadzić do jednej wcześniejszej¹⁸. Utwór nie poświadcza więc dualizmu

⁹ Już incipit wskazuje na apokryficzną formę: *Interrogatio Iohannis et apostoli et evangelistae in cena secreta regni celorum de ordinatione mundi istius et de principe et de Adam*.

¹⁰ Por. E. Bozoky, op.cit., s. 26–27.

¹¹ Bogomili korzystali z tego apokryfu: por. E. Bozoky, op.cit., s. 192–195.

¹² *Panoplia dogmatica*, 27: J.P. Migne, *Patrologia Graeca* 130, kol. 1289–1321. Dane tego apokryfu porównała z notatką Euthymiosa, E. Bozoky, op.cit., s. 192 i n. i stwierdziła: „il n’y aucun passage littéralement identique dans les deux textes”.

¹³ Por. M. Dobkowski, op.cit., s. 131; G. Rottenwöhler, op.cit., I, 1, s. 41.

¹⁴ E. Bozoky, op.cit., s. 192, 188, 191.

¹⁵ Dwie wzmianki wskazują na korzystanie z *Interrogatio* przez katarów: *Item Nazarius tenet quoddam scriptum quod secretum vocat. Sed Desiderius cum suis sequacibus non tenet illud secretum sed reputat illud malum; Hoc est secretum hereticorum de Concorezo portatum de Bulgaria plenum erroribus, et etiam falsis latinis*, za: G. Rottenwöhler, op.cit., I, 2, s. 49. O wpływie *Interrogatio* na naukę katarów por. E. Bozoky, op.cit., s. 196–202; G. Rottenwöhler, op.cit., III, s. 34–54.

¹⁶ E. Turdeanu: „Nous avons affaire, en effet, à l’exposé le plus complet de la doctrine bogomile qui nous soit parvenu du milieu même des hérétiques” (podają za: G. Rottenwöhler, op.cit., I, 2, s. 56). Relację *Interrogatio* do nauki bogomilów analizował G. Rottenwöhler, op.cit., III, s. 17–44.

¹⁷ Por. *Interrogatio*, 44,5; E. Bozoky, op.cit., s. 44.

¹⁸ Por. G. Rottenwöhler, op.cit., IV, 1, s. 313 i n.

radykalnego. Bóg w *Interrogatio* jest przedstawiony także, choć nie wprost, jako stwórca niebios, nad którymi do pewnego czasu panuje stworzony przez Ojca anioł. Dualizm ten pojawia się jednak na niższym poziomie. Szatan otrzymał zakres działania Boga Starego Testamentu, według tradycji biblijnej, choć apokryf przedstawia go jako anioła, stworzonego przez Boga (Ojca), który panuje nad mocami nieba i ziemi. Szatan był rządcą świata (*ordinabat virtutes celorum; ordinans omnium imitatorum patris*)¹⁹. Szatan zasiadał na tronie „obok Ojca mego” – mówi Chrystus, objawiający tajemnice Janowi²⁰. Był więc jakby synem bożym, bratem „Syna Bożego” w tradycji bogomiłów²¹. *Interrogatio* wiele miejsca poświęca wątkowi anioła-szatana, odpowiednio do treści religijnej, którą mu powierza, to jest przyjęcie cech Boga Starego Testamentu, najwyższego ze stworzonych aniołów i szatana po jego upadku²². Wątek szatana łączy treściowo kilka zagadnień. Ma przede wszystkim wyjaśnić pochodzenie zła (*unde malum*) i ocenić negatywnie Stary Testament. Szatan jako anioł buntuje się przeciw Bogu Ojcu, gdyż według *Interrogatio* zstąpił w rejon ognia i niżej już nie mógł zstąpić właśnie z powodu ognia. To ograniczenie napełniło anioła-szatana złością. Wstępując na powrót w górę, zbuntował część aniołów (*ascendebat ad illos celos usque ad tertium celum. Subvertens angelos*)²³. Jednak ostatecznie motywem buntu anioła-szatana było usiłowanie upodobnienia siebie do Boga („Stwórcy”). Szatan według *Interrogatio*, po skarceniu przez Boga²⁴, „żałuje swego czynu”²⁵. I wtedy dopiero „skruszony” szatan, na podobieństwo Boga Starego Testamentu, stworzył niebo i ziemię, zwierzęta, a także człowieka. Stworzenia widzialnego świata według *Interrogatio* dokonał raczej nawrócony anioł-szatan²⁶. Stworzenia widzialnego dokonuje wprawdzie szatan, ale za zgodą Boga. Na tej płaszczyźnie

¹⁹ Wątek rządów aniołów nad światem był również wyraźny w tradycji judeochrześcijańskiej, jak i gnostryckiej, por. J. Daniélou, *Le mauvais gouvernement du monde d'après le gnosticisme* [w:] *Le origini dello gnosticismo*, Colloquio di Messina 13–18 Aprile 1966, Leiden 1967, s. 448–459.

²⁰ *Interrogatio* ma dwie wersje tekstu; w jednej: tylko Chrystus zasiadał na tronie razem z Bogiem Ojcem, a Bóg nazwany jest Ojcem tylko Chrystusa (*In talia gloria erat quod ordinabat virtutes celorum. Ego autem sedebam apud patrem meum*); w drugiej wersji natomiast anioł-szatan: *In virtutibus celorum et in trono patris invisibilis et ordinator erat omnium. Et sedebat ego apud patrum meum* (44,10); polskie tłumaczenie M. Starowieyskiego idzie za wersją pierwszą: Tylko Chrystus zasiada na tronie obok Boga Ojca; szatan zaś porządkuje moce niebieskie.

²¹ Por. G. Rottenwöhler, op.cit., IV, 3, s. 239.

²² Por. w gnostryckiej wersji w starożytności chrześcijańskiej podobny wątek w utworach z Nag Hammadi: W. Myszor, *Stwórca świata i szatan w pismach gnostyków* [w:] *Demonologia w nauce Ojców Kościoła, Hipolit, O Antychryście*, Kraków 2000, s. 23–38.

²³ Zbuntowani aniołowie („aż do trzeciego nieba”, a także „doszedł aż do piątego nieba, zwodząc aniołów”) stali się sługami szatana, który zajął miejsce ponad nimi, według *Interrogatio*, w miejscu spoczynku (*requies*, co kojarzy się z odpoczynkiem szabat).

²⁴ Skarcenie przypomina upomnienie Jezusa skierowane do Judasza: *Quid facis, delecte subvertens angelos patris? Factor peccati, cito fac quod cogitasti*, 50, 51; jeśli przez „aniołów” rozumieć wczesnochrześcijańską aluzję w pismach janowych do „biskupów – apostołów”; podobieństwo do słów Jezusa skierowanych do Judasza staje się wyraźniejsze.

²⁵ *Et descendens de celo Sathanas in firmamentum hic nullam requiem poterat facere nequ hii qui cum eo erant. Rogavitque patrem dicens: Peccavi /patientiam habe in me: omnia reddam tibi/. Pater misertus est eius et dedit ei requiem facere quod vult usque ad diem septimum*, E. Bozoky, op.cit., s. 54, v. 65–67 (wersja V). Szatan prosi o miłosierdzie jak dłużnik z ewangelicznej przypowieści (Mt 18, 26) i Bóg, tu nazywany Ojcem, lituje się nad nim i pozwala mu stworzyć sobie miejsce odpoczynku na firmamencie nieba.

²⁶ Por. ocenę „dzieła stworzenia”: G. Rottenwöhler, op.cit., IV, 1 s. 317 i IV, 3, s. 244–247; a także komentarz wydawcy: E. Bozoky, op.cit., s. 118–122.

zaznacza się więc pewien dualizm typu kosmicznego: Bóg dzieli swe rządy nad światem z szatanem, swoim aniołem i sługą. Bóg zezwala szatanowi na rządy nad światem przez „siedem dni”, czyli przez „tydzień” świata doczesnego²⁷. Wydaje się jednak, że chodzi tu bardziej o mitologiczne wyjaśnienie idei, że Bóg nie odpowiada za zło w świecie i o odpowiedź na pytanie *unde malum?* Dualizm kosmologiczny i pesymizm wobec doczesnego świata jest aż nadto wyraźny.

Stwórca świata („szatan”) jest także według *Interrogatio* stwórcą ziemskiego człowieka. Zgodnie z wzorcem biblijnym stwarza człowieka na swój obraz²⁸. Był aniołem stwórcą, w stanie upadku. Stan jego upadku wyrażał się także w tym, że pozbawiony został światła chwały (*lumen glorie*) i jego oblicze stało się podobne do oblicza człowieka (*species faciei eius fuit sicut hominis*). Na postaci szatana-stwórcy w *Interrogatio* zaznacza się także negatywne ujęcie człowieka: człowiek został stworzony na obraz upadłego anioła. Wynikało z tego, że człowiek ziemski był całkowicie stworzeniem szatana. W opisie stworzenia pierwszych ludzi, Adama i Ewy, znajdujemy wątek, który zostaje wyjaśniony dodatkowo w innym miejscu. Najpierw jednak *Interrogatio* opisuje stworzenie człowieka (według wzoru biblijnego). Szatan jako demiurg bierze „muł ziemi” (*limum de terra*), formuje ciało i nakazuje jednemu ze swoich aniołów, to znaczy aniołów jemu podległych, czyli zbuntowanych, aby wszedł do ciała. Podobnie uczynił z ciałem kobiety. W ciele kobiety zamknął innego anioła²⁹. Udział aniołów w stworzeniu ludzi jest dobrze poświadczony w innych tekstach gnostyckich³⁰. Wydaje się, że motyw wejścia anioła-duszy w ziemskie ciało nawiązuje raczej do mitu wędrowki dusz, który pojawił się w średniowiecznej dualistycznej religijności³¹. W *Interrogatio* aniołowie (upadli) zastępują dusze, które szatan zmusza do wejścia w ludzkie ciało. Dla aniołów-dusz był to rodzaj kary³². Stworzenie człowieka w tej wersji nawiązuje do motywu znanego w starożytności antycznej: umieszczenie człowieka („duszy” – „anioła”) w ciele było karą za grzech popełniony wcześniej³³. Grzechy cielesne pierwszych ludzi, a grzeszyli aniołowie-dusze, nawet nie wiedząc że popełniali grzechy, są ujawnieniem tej

²⁷ Por. *Usque quo regnabit Sathanas in hoc mundo super existentiam hominum? Dixitque mihi dominus: Pater meus piemisit illi regnara VII dies qui sunt VI secula*, 64, 128–131.

²⁸ *Et cogitavit facere hominem in servitio sibi et tulit limum de terra et fecit hominem similem sibi* (58, 85).

²⁹ *Et precepit angelo secundi celi introire in corpus luti et tulit de eo et fecit alium corpus in forma mulieris preceptique angelo primi celi introire in illum*, E. Bozoky, op.cit., s. 58, 86–90. Paralelnie do planu biblijnego opisu stworzenia Adama i Ewy: aniołowie odpowiadają za wprowadzenie w ludzi duszy, tchnienia. „Aniołowie zapłakali, widząc ponad sobą kształt śmiertelny noszący boskie kształty” (tłum. M. Starowiejskiego). Wydaje się jednak, że to aniołowie „zamknięci” w ciałach śmiertelnych płaczą „nad sobą”, czyli może lepiej byłoby przetłumaczyć: „płaczą... widząc na sobie kształt śmiertelny” (?). Współpraca aniołów przy stworzeniu człowieka, a zwłaszcza przy „ożywieniu” ciała, zawiera wiele wątków, które można poprowadzić aż do pierwszych gnostyckich apokryfów; por. E. Bozoky, op.cit., s. 130–134.

³⁰ Podobieństwa zebrała E. Bozoky, op.cit., s. 131.

³¹ Por. G. Rottenwöhler, op.cit., IV, 1, s. 107.

³² „Aniołowie gorzko zapłakali... (szatan) nakazał im więc czynić dzieła cielesne w ciałach z mułu, a oni nie wiedzieli, że popełniają grzechy” (tłum. M. Starowiejskiego).

³³ Por. E. Bozoky, op.cit., s. 137. W dalszej części (64, 113–127) Jan pyta Chrystusa w *Interrogatio*, jak zaczyna się człowiek z ducha w ciele: „Rzekł do mnie Pan: Upadłe duchy niebieskie wchodzą w ciała kobiece stworzone z mułu i przyjmują ciało z pożądlivości ciała i rodzi się duch z ducha, a ciało z ciała i tak wypełnia się królestwo szatana na tym świecie” (tłum. M. Starowiejskiego).

kary³⁴. W *Interrogatio* pojawia się także aluzja biblijna: nawiązanie do grzechu pierwszych rodziców w raju. Raj według apokryfu został ustanowiony przez szatana³⁵. Wydaje się, że raj powstał tylko po to, aby w nim człowiek zgrzeszył. *Interrogatio* mówi o grzechu rajskim podobnie jak Biblia (zakaz spożywania owocu, który jest w raju), ale istotę grzechu sprowadza do cielesnego współżycia szatana z kobietą i rodzenia „dzieci szatana” z takiego samego współżycia Adama i Ewy³⁶. Inne wątki rajske tego apokryfu pozostawiamy poza naszym zainteresowaniem³⁷. Warto jednak zwrócić uwagę na negatywną ocenę postaci biblijnych Starego Testamentu. *Interrogatio* wymienia Henocha, Mojżesza, Eliasza (łączy go z postacią Jana Chrzciciela). Rządy szatana nad światem *Interrogatio* umieszcza w czasie od Adama do Henocha.

Dualistyczna religijność ludowa katarów ujawniła się także w opowieści o zbawicielu i zbawieniu. Chrystus wyjaśniając Janowi swoje przyjsie na świat, mówi o aniele, którego przed nim wysłał Bóg Ojciec. Tym aniołem była Maryja. Na tle tego, co już dowiedzieliśmy się o aniołach w *Interrogatio*, ten pogląd nie wydaje się dziwny³⁸. Maryja według *Interrogatio* była człowiekiem, a więc „aniołem”, ale nie będąc aniołem upadłym, tylko wysłanym przez Ducha Świętego³⁹, domyślamy się już zgodnie z intencją *Interrogatio*, że nie poczęła w ogóle, bo nie była aniołem upadłym, uwięzionym za karę w ciele. Nie poczęła, bo nie miała ciała, natomiast wykazała się „słuchem”, „posłuszeństwem”, ewentualnie była „głosem” (*auditus*)⁴⁰, przez który Chrystus wszedł na ten świat i wyszedł z niego. Zbawienie według *Interrogatio* nie ma żadnego związku z krzyżem Chrystusa: „dlatego posłał mnie mój Ojciec na ten świat, abym objawił imię swoje ludziom, aby oni poznali go i złośliwości diabła. Gdy zaś Szatan dowiedział się, że Ja mam zstąpić na ten świat, posłał anioła swego, wziął [cząstki] z trzech drzew i dał je

³⁴ Nawet grzech Ewy, którą zwiódł szatan, *Interrogatio* opisuje: „diabeł wszedłszy w złego węża, uwiódł anioła, który miał kształty kobiety i wylał na niego pożądanie grzechu – stało się pożądanie Ewy jakoby rozżarzone ogniskiem” (60, 101–104, tłum. M. Starowieyskiego). Podobnie było z Adamem, pożądanie płodzenia dotknęło anioła, który był w Adamie; współżycie Adama i Ewy przez cielesną żądzę tylko ujawniło upadek aniołów.

³⁵ *Initiator autem peccati cum sua seductione ita fecit: plantavit paradisum et misit homines intus et precepit eis ne comederent ex eo*, 58, 93–95.

³⁶ Na ten temat w komentarzu E. Bozoky, op.cit., s. 138 i n.; G. Rottenwöhler, op.cit., IV, 3, s. 264–265. W tekstach gnostyckich grzech Adama i Ewy polegał na uległości wobec żądz seksualnej: por. *Apokryf Jana* (Nag Hammadi Codex II, 1, p. 22, 9–15); choć sam grzech prarodźców przy pozytywnej roli węża (udzielił człowiekowi gnozy o stwórcy świata!) został w antycznych utworach gnostyków potraktowany pozytywnie; por. W. Myszor, *Nauka o grzechu w przekazach gnostyckich* [w:] *Grzech pierworodny*, Kraków 1999, s. 10–17.

³⁷ Na przykład to, że szatan zasadził w raju „trzcinę”, ze swojej śliny uczynił węża, uwiódł Ewę pod postacią węża i cudzołożył z nią za pomocą ogona; zdaniem komentatorów elementy te pochodzą z ustnej tradycji, z ludowych podań, por. E. Bozoky, op.cit., s. 134–136.

³⁸ M. Starowieyski w komentarzu do swego tłumaczenia mówi: „Ta dziwna teoria ma dwa aspekty: gnostycki – Maryja nie poczęła, ale Chrystus przepłynął przez nią, oraz ortodoksyjny – Maryja poczęła, słuchając słowa, por. op.cit., s. 320, przypis 391 do dziwnego wątku poczęcia „przez ucho”.

³⁹ Była to wyraźna aluzja do Mt 1, 18: „z mocy Ducha świętego ma zostać matką”.

⁴⁰ Tekst łaciński: *Quando cogitavit pater meus mittere me in mundum istum, misit ante me angelum suum per spiritum sanctum ut reciperet me qui vocabatur Maria mater mea. Et ego descendens per auditum intoivi et exivi*: 68, 153–156. Bozoky tłumaczy także: „Et je descendis: j’entraî et je ressortis par l’oreille de Marie”. Oczywiście jej tłumaczenie i Starowieyskiego jest poprawne, ale gdy przyjmujemy, że Maria nie będąc ciałem, nie miała „ucha”, tylko była aniołem „posłusznym”, nasza interpretacja i wyjaśnienie może być także uzasadnione, bo wiąże się z koncepcją anioła w innych wypowiedziach *Interrogatio*.

prorokowi Mojżeszowi, aby Mnie [na nich] ukrzyżowano. Przechowuje się je dla Mnie aż po dziś dzień⁴¹. O drzewach zasadzonych w raju, z których Józef zbudował krzyż Jezusa, mówiła w starożytności Ewangelia Filipa⁴². Według *Interrogatio* Chrystus zostałby ukrzyżowany, gdyby miał ciało, był uwięzionym w ciele aniołem. Był jednak bezgrzeszny, wobec tego nie miał ciała i nie został ukrzyżowany. Jezus przynosi zbawienie, głosząc imię Boga Ojca oraz prawdę o szatanie. Był „zwiastunem (Logosem?)”, którzy przyszedł na świat przez *auditus* Marii. Można więc słusznie domniemywać, że religijność katarów koncentrowała się na pouczeniu o Bogu i szatanie, o historii powstania świata widzialnego, o uwięzieniu ludzi w ciałach, na zachęcie do walki z szatanem, czyli unikaniu „szatańskich spraw cielesnych”, przede wszystkim powstrzymaniu się przed zawieraniem małżeństwa. Można przypuścić, że w nauce katarów w konfrontacji z nauką Kościoła musiał się pojawić wątek nauki o krzyżu Chrystusa⁴³. W konfrontacji z kościelną nauką *Interrogatio* wyjaśnia także znaczenie chrztu i eucharystii, chrześcijańskich praktyk dających zbawienie.

Chrzest i eucharystia, które mogły łączyć z Kościołem, otrzymały w *Interrogatio* swoistą interpretację. Pouczenie w *Interrogatio* na temat chrztu wyraźnie rozróżnia chrzest Jana Chrzciciela i chrzest Chrystusa. Chrzest Jana jest chrztem Eliasza, proroka Starego Testamentu, który nazywał się Jan, ale był wysłannikiem szatana, „księcia tego świata”⁴⁴. Natomiast chrzest Chrystusa jest chrztem „w Duchu Świętym” i tylko ten zapewnia zbawienie⁴⁵. Nasuwa się oczywiście pytanie, w jaki sposób w zewnętrznym wyrazie religijności katarskiej wyrażał się „chrzest w Duchu Świętym”. Chrzest katarów nie odbywał się w kościele, a jeśli go ktoś w kościele przyjął, nie miał znaczenia dla odpuszczenia grzechów. Chrztu katarów nie udzielano „z wody”. Być może także dlatego, że woda była elementem światowym stworzenia, nad którym panował szatan. Ale nie wiemy, jak udzielano „chrztu na odpuszczenie grzechów w Duchu Świętym i ogniu”. W komentarzu do swojej edycji *Interrogatio* E. Bozoky pisze, że chrzest katarów udzielany był jako *consolamentum*⁴⁶. Katarzy udzielali tego „chrztu” (*consolamentum* – „umocnienie”) tylko tym, którzy byli odpowiednio przygotowani. Ryt przewidywał włożenie rąk i księgi wraz z odpowiednimi pouczeniami⁴⁷. Jakie znaczenie dla katarów miał chrzest Jana Chrzciciela? Na podstawie pytania w *Interrogatio* („I znowu zapytałem

⁴¹ Tłum. M. Starowieyski, op.cit., s. 320; Komentarz E. Bozoky, op.cit., s. 146–148: odrzuca możliwość przyjęcia krzyża Chrystusa przez katarów. I faktycznie „krzyż został dany Mojżeszowi” (negatywna postać Starego Testamentu według katarów), co może być aluzją do „drzewa” w Księdze Liczb 21, 8 (drzewo z wężem miedzianym), które było interpretowane w Kościele jako zapowiedź krzyża Chrystusa. Te części z trzech drzew, chodzi o drzewa rajske, a więc raju, także szatańskiego dzieła, daje według *Interrogatio* anioł szatana („posłał anioła swego”). Tak komentuje także M. Starowieyski, op.cit., s. 320, przypis 389. Ostatnie zdanie z cytowanego tekstu poświadcza kult relikwii krzyża Chrystusa. Był to kult, którego katarzy nie uznawali.

⁴² NHC II, p. 73, 10–16.

⁴³ Głosa 8–68, 150–151 nawiązuje do trynitarnego symboliki krzyża, a więc symboliki w pozytywnym znaczeniu: trzy części drzewa dane Mojżeszowi symbolizowały Trójcę Świętą (por. E. Bozoky, op.cit., s. 177; M. Starowieyski, op.cit., s. 320, przypis 389a). Symbolika „trzech” kawałków drewna ma na celu Trójcę Świętą, tak wyraźnie wynika z glosy, ale „trójca” drzew może pochodzić także z symboliki trzech drzew rajske, jak wskazują na to aluzje w Ewangelii Filipa z Nag Hammadi.

⁴⁴ Por. *Interrogatio*, 70, 157–168; komentarz E. Bozoky, op.cit., s. 156–158.

⁴⁵ Por. *Interrogatio*, 70–72, 165–172; komentarz E. Bozoky, op.cit., s. 159–161.

⁴⁶ E. Bozoky, op.cit., s. 161.

⁴⁷ Por. M. Dobkowski, op.cit., s. 236–244.

Pana: »W jaki sposób stało się tak, że cały świat przyjął chrzest Jana, twojego natomiast wszyscy nie przyjęli?«: 74, 183–185). Wydaje się, że chrzest Janowy katarzy widzieli w chrzcie udzielanym w Kościele Katolickim. Tak rozumiem wyrażenie „cały świat przyjął chrzest Jana”. W odróżnieniu od społeczności katarskiej, w Kościele „grzesznicy”, którzy przyjęli tylko „chrzest Janowy”, zawierają małżeństwa⁴⁸. Według katarów zaś wszystkie rodzaje związków mężczyzny i kobiety są grzechem.

O eucharystii, czyli o przyjęciu „chleba życia” mówi *Interrogatio* natomiast w nawiązaniu do chrztu. „Bez mego chrztu, którym chrzczę na odpuszczenie grzechów – powiedział – nikt nie może otrzymać Bożego zbawienia. I dlatego Ja jestem chlebem życia, zstępującym z siódmego nieba. Dlatego – »*ten, kto spożywa ciało moje i pije krew – ci będą nazwani synami bożymi*«. I zapytałem Pana: Czym jest »*ciało*« twoje i czym jest »*krew*« twoja?⁴⁹ Bogomili nadawali wyrażeniom „ciało moje” i „krew moja” znaczenie alegoryczne. W traktatach katarów chleb jako pokarm oznaczało Słowo Boże. Wydaje się, że w *Interrogatio* odpowiedzią na pytanie, czym jest „ciało”, jest opowieść o modlitwie *Ojcze nasz*, którą aniołowie wypowiadali w niebie przed upadkiem⁵⁰. Według zasad religijności katarów odmawianie *Ojcze nasz* dozwolone jest tylko „aniołom”, czyli tym, którzy przyjęli chrzest (*consolamentum*). W miejsce dopuszczenia do spożywania chleba i wina eucharystii w Kościele wśród katarów pojawiło się dopuszczenie do odmawiania modlitwy Pańskiej⁵¹. *Consolamentum* dopuszczało do uczyty mistycznej⁵². Katarzy zatem nie odrzucali eucharystii, wyznaczonej przez Nowy Testament, który przecież przyjmowali, tylko nadając jej znaczenie przenośne, odkładali jej sprawowanie w czas eschatologiczny, uczyty mistycznej zbawionych⁵³.

W *Interrogatio* znajdziemy także opis wydarzeń eschatologicznych⁵⁴. Opis wydarzeń, które nastąpią „w dzień sądu”, wskazywał także na dualistyczną formę religijności katarów. Dzień sądu nastąpi wtedy, gdy liczba „sprawiedliwych” zrówna się z liczbą odrzuconych „wieńców” aniołów upadłych⁵⁵. Nauka katarów wskazywała na parytet liczby zbawionych i potępionych. Wtedy szatan zostanie uwolniony i rozpocznie wojnę ze „sprawiedliwymi”. Czy owa eschatologiczna wojna ze „sprawiedliwymi”, czyli z „synami bożymi”, nie wskazuje na prześladowania katarów? Wydaje się jednak, że nie wskazuje dokładniej niż w Apokalipsie Jana, jak oznaczone jest prześladowanie chrześcijan (Ap 7, 14). Katarzy mogli jednak uznać ich prześladowania za znak nadejścia Sądu Ostatecznego. W nauce bogomiłów brak opisu Sądu Ostatecznego i eschatologii. Katarzy mogli dodać ten fragment eschatologii ze względu na związek z ich ówczesną sytuacją

⁴⁸ „Uczniowie Jana żenią się i wychodzą za mąż, uczniowie zaś moi ani się nie żenią, ani nie wychodzą za mąż, ale są jak aniołowie Boży w niebie”, *Interrogatio*, 74, 186–188.

⁴⁹ *Sine meo baptismo quo baptizo in remissionem peccatorum, inquam, solum nullus potest habere salvationem dei. Ex quo ego sum panis vite descendens de septimo celo, quod qui manducat carnem meam et bibit sanguinem, hii dei filii vocabuntur. Et interrogavi dominum: Quid est caro tua et quid est sanguis tuus?*, *Interrogatio*, 72, 170–176.

⁵⁰ „Nim upadł diabeł z całym wojskiem mojego Ojca, aniołowie modlą się chwalili Ojca mojego, wypowiadając tę modlitwę: *Ojcze nasz, który jesteś w niebie*”, *Interrogatio*, 72, 177–180.

⁵¹ Por. komentarz E. Bozoky, op.cit., s. 164.

⁵² Por. ibidem, s. 97.

⁵³ Por. „Wartość Chleba Modlitwy”: J. Duvernoy, op.cit., s. 238–239.

⁵⁴ *Interrogatio*, 76, 194–82, 242.

⁵⁵ Por. *Interrogatio*, 52, 54: Ojciec nakazał zbuntowanym aniołom odebrać „korony”.

prześladowań⁵⁶. Opis Sądu Ostatecznego odpowiada przekazom nowotestamentalnym. W opisie ostatecznych wydarzeń znajdują się także wątki apokryfów popularnych w średniowieczu⁵⁷. Zbawieni zostaną ci, którzy wiedli anielskie życie⁵⁸. Świat materialny zostanie zniszczony w morzu ognia. Taki pogląd znajdziemy w wielu opisach eschatologicznych. W *Interrogatio* są to jednak „cytaty” obcych poglądów. Zasadniczo katarzy nie znali idei Sądu Ostatecznego, powszechnego⁵⁹. W pismach katarów pojawiają się jednak wyjątkowo opisy eschatologii powszechnej. Na zasadzie wyjątku pojawia się ona także w *Interrogatio*. Eschatologia ta odwołuje się do danych biblijnych⁶⁰. *Interrogatio* obszernie opisuje karę szatana. Jego upadek został przedstawiony jako klęska pozornego „boga”, „władcy tego świata”⁶¹. E. Bozoky dostrzega tu wpływ apokryfów słowiańskich⁶². Wydaje się jednak, że opis zwycięstwa nad szatanem i światowy wymiar Sądu Ostatecznego mógł mieć w religijności katarów wymowę „pocieszenia” w okresie prześladowań.

Religijność katarów według *Interrogatio* ukazuje nam tylko pewien fragment dualistycznej religijności bogomiłów i katarów. Dla opisu wszystkich form życia religijnego o podłożu dualistycznym należałoby przestudiować wszystkie źródła.

MEDIEVAL FOLK RELIGIOUSNESS. CATHAR DUALISM IN THE LIGHT OF THE *INTERROGATIO IOHANNIS*

Summary

Cathar religiousness was not regulated top-down, by any central institution as in the Church. Distinct, particular forms of religiousness were revealed in respective writings. What united them was dualism, what set them apart was reliance on apocryphal which generally expressed folk attitudes in medieval religiousness. A more systematic approach to Cathar teachings is better seen in accounts by Church polemicists than in original Cathar writings. Medieval religiousness manifested itself in the apocryphal *Interrogatio Iohannis*. The text was used by Bogomils and Cathars alike. The dualism in the *Interrogatio* is not as radical as anti-Cathar polemics show it. In the *Interrogatio*, it is seen in an opposition between Christ, the Son of God, and satan, also „a son of God.” Satan created the world by the consent of God, his Father. Dualism was also marked in rigorous attitudes toward marriage and material goods. The Cathars of the *Interrogatio Iohannis* rejected institutional Church and its sacraments, baptism and the Eucharist, attributing to them a spiritualistic or eschatological sense. The folk origin of the text’s character reveals influences of apocryphal literature, but also of Church teaching and New Testament themes, including those opposed to Cathar logic.

⁵⁶ Por. komentarz E. Bozoky, op.cit., s. 170.

⁵⁷ Por. ibidem, s. 169–170.

⁵⁸ *Interrogatio*, 80, 227–229. (*Gloria et honor inaccessibilis custodientibus angelicam vitam, et obediētes iniquitati iram et furorem et angustiam et indignationem accipient*).

⁵⁹ Por. G. Rottenwöhrer, op.cit., IV, 1, s. 151–154; 203–205; IV, 2, s. 43–45; 141–143; 181; 243–244; 398; IV, 3, s. 47; 83; 175–176; 194.

⁶⁰ Por. ibidem, IV, 3, s. 271–274.

⁶¹ *Interrogatio*, 84, 227–231 (Wersja D).

⁶² E. Bozoky, op.cit., s. 173.